

Kıraat-Yorum İlişkisi Üzerine Bir Analiz: İsrâ Sûresi 16. Âyet Bağlamında Toplum Dönüşümünde Yöneticilerin Rolü

An Analysis on the Relationship between Qirâ'ât and Interpretation: The Role of Administrators in the Transformation of Society in the Context of 16th verse of Sûrat al-İsrâ'

Ahmet TAŞDOĞAN¹

¹ Dr., Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'ân-ı Kerîm Okuma ve Kıraat Anabilim Dalı, Siirt, Türkiye.
Dr., Siirt University, Faculty of Theology, Department of Qur'anic Recitation and Qiraat, Siirt, Türkiye.

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf / Citation: Taşdoğan, Ahmet. "Kıraat-Yorum İlişkisi Üzerine Bir Analiz: İsrâ Sûresi 16. Âyet Bağlamında Toplum Dönüşümünde Yöneticilerin Rolü". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Haziran 2025), 244-262.

ÖZET

Geliş Tarihi
07.02.2025

Kabul Tarihi
05.03.2025

Yayın Tarihi
15.06.2025

Kur'ân-ı Kerîm'in farklı kıraatleri, bir âyetin anlam derinliğini ve doğruluğunu ortaya koymada önemli bir rol oynamaktadır. Kıraatler, sadece seslerin farklılığına değil, aynı zamanda anlamın nüanslarına da katkı sağlar. Her kıraat, bir âyetin çeşitli anlam yönlerini ortaya çıkarabilir, böylece metnin zenginliği ve kapsamı daha iyi anlaşılır. Öte yandan kıraatler, bazen birbirlerini destekleyerek ifade edilen anlamı pekiştirir. İsrâ sûresi 17/16. âyetinde yer alan *أَمْرًا* sözcüğü, bu tür kıraatlere örnek olan kelimelerden biridir. Bu kelime, kırâ'at-ı aşere imamı tarafından üç farklı şekilde okunmuştur ancak üç kıraat de netice itibarıyla "yönetici/idareci" anlamını ifade etmektedir. İsrâ sûresinin 16. âyetinde, mütreflerin kötü davranışlarının toplumu çöküşe sürüklediğine dikkat çekilmektedir. Mütref; azmış, zengin ve şımarık kişi demektir. Onlar, lüks yaşam tarzlarıyla toplumu olumsuz etkiler ve toplumun çöküşüne yol açarlar. Bu yüzden toplumda yüksek statüye sahip kişilerin davranışları büyük önem taşır. Söz konusu âyet de mütreflerin toplum üzerindeki olumsuz etkilerine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda çalışma, yöneticilerin toplum üzerindeki menfi rolünü ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca yönetici ile halk arasında bir ilişki olduğunu, halkın yöneticilerini seçtiğini, seçimin mütreften yana yapıldığında toplumun kendi felaketini kendi elleriyle seçmiş olacağını ve şımarık liderlerin etkili ve yetkili olmasının halkın kötülüğe yönelmesiyle sonuçlanacağını savunmaktadır. Çalışma, kıraat farklılıklarının âyetin anlam ve yorumuna olan etkisini incelemeyi ve bunun, toplumu helâke sürükleyen mütreflerle bağlantısını ortaya koymaktadır. Çalışmanın bir diğer amacı, farklı kıraatler ve bunlara bağlı yorumların ortak bir anlam etrafında şekillendiğini göstererek sözcüğün morfolojik yapısındaki değişikliklerin anlam açısından büyük bir fark yaratmadığını göstermektir. Bu durum, söz konusu âyetin incelenmesinin temel sebeplerinden biridir. Nitekim mütreflerin liderlik yönleri ile kıraat farklılığı görülen kelimelerin ifade ettiği "yönetici" anlamı arasında irtibat kurmak, çalışmanın odaklandığı temel yorumdur. Bu sayede çalışmanın, kıraat ilmi ile sosyo-politik araştırmalar arasında eksik kalmış bir alanı doldurması beklenmektedir. Öte yandan kıraatlerin çoğunlukla dil kurallarına uymadığı gerekçeyle reddedilmesi bilinen bir durumdur. Ancak inceleme konusu olan âyetinde böyle bir durum söz konusu değildir. Burada teolojik bir sebepten dolayı kıraat tercihinde bulunulması, çalışmayı önemli kılan başka bir husustur. Çalışmanın temel kaynakları, kıraat ve tefsir kitapları olmakla birlikte, ilgili diğer kaynaklar da kullanılmaktadır. Metin analizi yöntemiyle önce kıraat vecihleri sunulmakta, ardından bu vecihler üzerinden sözcüğün ifade ettiği anlamlar ve Kur'ân yorumuna etkisi incelenmektedir. Son aşamada ise mütreflerin toplum üzerindeki olumsuz etkileri ele alınmaktadır. Çalışmada, kıraat farklılıklarının anlamda belirgin bir değişiklik oluşturmadığı, bunların birbirlerini desteklediği ve ilgili tüm kıraatlerin sözcüğün yapısındaki "yönetici" anlamıyla ilişkili olduğu görülmüştür. Mütreflerin liderlik özelliklerinin ve fasıklıklarının, toplumu yok etmeye sürüklediği ve bu düşüncenin farklı kıraat vecihlerinde ortak bir yorum olarak belirlendiği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Tefsir, Kıraat, el-İsrâ 17/16, Emerna Kelimesi, Mütref, Lider, İdareci, Yönetici.

ABSTRACT

Date of Submission

07.02.2025

Date of Acceptance

05.03.2025

Date of Publication

15.06.2025

Different *qirā'āt*s of the Qur'ān play an important role in revealing the depth of meaning and accuracy of a verse. The *qirā'āt*s contribute not only to the difference of sounds but also to the nuances of meaning. Each *qirā'āt* can reveal various aspects of the meaning of a verse so that the richness and scope of the text are better understood. On the other hand, the *qirā'āt*s sometimes support each other and reinforce the meaning expressed. One of the factors that ensure the correct understanding of the verses of the Holy Qur'ān is different *qirā'āt*s. *Qirā'āt*s not only differ in recitation but also reinforce the meaning of the verses, complementing each other. An example of this is the word *أَمْرًا* in verse 16 of Sūrat al-Isrā', which has been recited in three different ways by various *qirā'āt-i 'aṣere* imams. Despite the variations in recitation, all three *qirā'āt*s ultimately convey the meaning of 'ruler' or 'administrator.' In the 16th verse of Sūrat al-Isrā', the bad behavior of the *mutrafs* (wealthy, spoiled individuals) is highlighted as a factor that leads to the collapse of society. The *mutrafs* negatively impact on society through their luxurious lifestyles, contributing to its downfall. Therefore, the behavior of individuals with high social status is crucial. This verse emphasizes the harmful effects of *mutrafs* on society, and the study focuses on the detrimental role that such rulers play in shaping societal conditions. The research argues that there is a clear relationship between rulers and people, emphasizing that the people choose their rulers. For instance, when the choice is made in favor of a *mutraf* (spoiled, wealthy individual), society effectively chooses its downfall. The influence and authority of such corrupt leaders lead the people towards evil. In this context, the study aims to analyze the effect of differences in Qur'ānic interpretations on the meaning of the verse, particularly focusing on its connection to the *mutrafs* who drive society towards destruction. Another key objective is to demonstrate that despite variations in *qirā'āt*s (recitation styles), the interpretations remain aligned with a common meaning, showing that changes in the morphological structure of the word do not significantly alter the overall message. This is one of the main reasons for analyzing this verse. The focus of the research is to establish a link between the leadership qualities of the *mutrafs* and the meaning of 'ruler' as expressed in the word that differs in the Qur'ān. In this way, the examination aims to fill the gap between the science of *Qirā'āt* and socio-political studies. One of the well-known criticisms of *Qirā'āt* is that it is often criticized in terms of linguistic rules. However, this study argues that it is not the case in the verse under study. In this context, the choice of *qirā'āt* was made for theological reasons and added importance to the study. The primary sources of this study are the books of *Qirā'āt* and *Tafsīr*, as well as other relevant sources. The study employs textual analysis to first present the variants of *qirā'āt*, then examines the meanings conveyed by the word through these variants and their impact on Qur'ānic interpretation. At the final stage, the negative effects of the *mutrafs* (wealthy and corrupt individuals) on society are discussed. The work finds that the differences in Qur'ānic versions do not result in significant changes in meaning; instead, they complement each other, as all versions relate to the concept of 'ruler' within the structure of the word. It concludes that the leadership qualities and moral failings of the *mutrafs* contribute to the destruction of society, and this interpretation is consistent across the various Qur'ānic versions.

Keywords:

Tafsīr, *Qirā'āt*, al-Isrā' 17/16, The Word 'Emarnā, Al-Mutraf, Leader, Administrator, Ruler.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm'in anlam derinliğini ortaya çıkaran unsurlardan biri de kıraat farklılıklarıdır. Kıraatler, Kur'ân âyetlerinin farklı şekillerde okunmasının yanı sıra, kelimelerin değişik lafız, kalıp ve ilavelerle okunmasını da içermektedir. Bu yönüyle aynı kelime farklı şekillerde telaffuz edilerek hem dilsel hem de anlamsal çeşitlilik sağlanmaktadır. Çoğu kıraat farklılığı, Kur'ân'ın anlam ve yorumunu değiştirmeden, anlamı pekiştirmektedir. Ancak bazı kıraatler, farklı yorumlara yol açabilmektedir. Bu tür farklılıklar, Kur'ân yorumuna zenginlik katmaktadır.¹

¹ Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 11, 100; Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 64-70; Ahmet Taşdoğan, "Zuhuf Sûresinin 88. Âyeti Bağlamında Dil Kurallarının Kıraatlerin Anlaşılmasındaki Rolü ve Etkisi", *Harran İlahiyat Dergisi* 51 (Haziran 2024),

Kıraat farklılıklarının görüldüğü bazı âyetlerde insanın toplum içindeki yaşamına dair örnekler verilir. İnsan, doğası gereği sosyal bir varlık olduğundan, toplum içinde yaşamak zorundadır. Ayrıca toplumda düzenin sağlanması için bir otoriteye ihtiyaç duyulur. Bu durum, toplum üzerinde etkisi olan bir kişi veya bir zümrenin varlığını gerektirir. Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen ve toplum üzerinde etkili olan zümrelerden biri de "mütref"tir. Mütref, zengin, azgın ve şımarık kişi² demektir. Mütreflerin en belirgin özelliği, lüks içinde yaşamalarıdır. Lüks yaşam, insanın ruhunda kötülöklere ve sapkınlıklara yol açar; erdemlerin zayıflamasına ve kötölüklerin yayılmasına neden olur. Toplumda böyle kişilerin etkili olması, toplumun çöküşüne neden olur. Bu durum engellenmezse, toplum zamanla bozulur, zayıflar ve yok olur.³ Çalışmanın odak noktası da bu meseledir. Çünkü insanlar genellikle liderlerin ya da otorite figürlerinin rehberliğinde hareket ederler; toplumda yüksek statüye sahip kişileri örnek alırlar.⁴ Örneğin Hz. Peygamber'in, İbn Ümmü Mektûm'la (ö. 15/636) ilgilenmeyip⁵ Mekke müşriklerine yönelmesi,⁶ Mekkeli müşriklerin "lider" konumunda olmaları nedeniyle, Müslüman olmaları hâlinde pek çok kişinin de İslâm'ı kabul edeceği düşüncesine dayanmaktadır.⁷

Bu çalışmanın temel amacı, İsrâ sûresi 17/16. âyette geçen "أَمْرًا" sözcüğündeki kıraat farklılıklarının âyetin anlam ve yorumuna etkisini belirlemek ve bunun, bir toplumu helâke sürükleyen mütreflerle ilişkisini ortaya koymaktır.⁸ Diğer bir ifadeyle yetki sahibi mütreflerin bir toplumun çöküşüne sebep olduklarını kıraatler ve bunlara dayalı yorumlar ışığında açıklamaktır.

230; Ömer Özbek, "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (Şubat 2015), 167.

² İbrahim Çelik, "Mele'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/36. Sözcüğün kök, sözlük ve terim anlamı ile sığısı ve ilişkili olduğu diğer kelimeler için ayrıca bk. Mehmet Vehbi Şahinalp, "Kur'ân-ı Kerimde 'Mütref' Kavramı ve İlişkili Olduğu Diğer Kavramlar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (Haziran 2010), 50-51.

³ Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldun, *Mukaddime*, thk. Muhammed ed-Dervîş (Dımaşk: Dâru Ya' reb, 1425/2004), 1/133, 137-139; İbrahim Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi* (Konya: Tekin Kitabevi, ts.), 161.

⁴ el-Kasas 28/79; el-Ahzâb 33/67.

⁵ Abese 80/1.

⁶ Abese 80/6.

⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 10/417, 419.

⁸ Bu âyetle ilgili kıraat farklılıkları bağlamında sözcüğün ifade ettiği anlamlar ve mütreflerin liderlik özelliklerinin toplumsal çöküşe etkisi üzerine hazırlanmış müstakil bir çalışmaya rastlayamadık. Çalışmamıza yakın olabilecek iki adet yüksek lisans tezi tespit ettik. Fadime Mercan'ın kaleme aldığı tez, mütreflerin toplumsal yozlaşma üzerindeki etkilerine ağırlık vermektedir. Şeymanur Öztürk'ün kaleme aldığı tez ise sözcüğü kıraat farklılıkları çerçevesinde açıklayıp âyeti yorumlamaktadır. Biz ise kıraat farklılıklarını inceleyerek, bu farklı okumaların temelde aynı manaya yöneldiğini ve bu mananın da "idareci/yetkili" anlamına geldiğini vurguladık. Çalışmamızda, hassaten mütreflerin "liderlik" özelliklerinin, bir toplumun helâkindeki rolünü inceledik. bk. Fadime Mercan, *Bireysel ve Toplumsal Yozlaşma Açısından Kuir'an'da Mütref Kavramı* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 31-44; Şeymanur Öztürk, *Kur'an'da 'Mütref' Kavramının Yer Aldığı Âyetlerin Tefsiri* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 27-39. Ayrıca özellikle mütref kavramı ya da âyetteki helâk olgusuna odaklanan bazı çalışmalar da mevcuttur. Kendilerinden istifade edilenlere atıflarla işaret edilmekle beraber ilgili çalışmaların bazıları şunlardır: Ejder Okumuş, "Kur'an'da Toplumsal Çöküş", *Toplumsal Çöküş Teorileri*, ed. Ejder Okumuş (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 209-266; Hekim Tay, *Mekki Âyetler Çerçevesinde Mekke'de Sosyal Tabaka Davranışları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 116, 120; Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*; Nurettin Turgay, "Kur'an'da 'Mütref' Kavramı", *Bilimname* 12/1 (2008), 75-99; Emrullah Avşin Ulus, *Kur'an'da Mele' ve Mütref Kavramları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Emir Cevirov, *Dini Lider Tipleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Tevfik Yücedoğru, "Mütref ve İnanç Esaslarına Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2012), 1-20; Öztürk, *Kur'an'da 'Mütref' Kavramının Yer Aldığı Âyetlerin Tefsiri*; Hacı Çiçek, "Toplumlara Baskı İle Yönlendiren İki Grup İnsan Profili: Mele'/Eşrâf Ve Mütrefin/Varlıklılar", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (Temmuz 2022), 590-608; Şahinalp, "Kur'ân-ı Kerimde 'Mütref' Kavramı ve İlişkili Olduğu Diğer Kavramlar"; Mehmet Halit Ateş, "Kur'an'da Toplumsal Anomiye Götüren Sebepler", *Journal of Analytic Divinity* 2/1 (2018), 125.

İtikadî açıdan yapılan bir yorum nedeniyle sözcüğün ifade ettiği anlamın tespiti için cumhurun kıraatinin dışında başka bir okumanın tercih edilmesi, çalışmayı değerli kılan önemli unsurlardan biridir. Nitekim mevzu bahis âyetin sadece mütreflere iyiliği emretmediğini, bu nedenle âyette yer alan emrin daha genel bir anlam taşıdığını düşünenler/savunanlar, sözcüğün diğer anlamlarını tercih etmişlerdir.⁹

Çalışmanın temel problemleri şunlardır: Söz konusu kelime kaç farklı şekilde okunabilmektedir? Kelimedeki kıraat farklılıklarının âyetin anlam ve yorumuna olan etkisi nedir? Bu kıraatler arasında bir tercih veya tenkit söz konusu mudur? Mütreflerin toplumdaki konumu nedir ve yöneticilerin toplum dönüşümündeki rolü nedir? Bu tür sorular, mütreflerin, toplumu helâke sürükleyen yönlerini anlamaya yöneliktir. Çalışmanın amaçlarından bir diğeri, kıraat farklılıklarının tilâvet, yazı ve anlam üzerinde etkili olduğunu (ferşü'l-hurûf),¹⁰ ancak kelimedeki farklı kıraatlerin, netice itibarıyla anlamda belirgin bir değişiklik yaratmadığını göstermektir. Bir toplumun çöküşü hem toplumun kendisi¹¹ hem de yönetim açısından bir süreç olsa da bu çalışma, yalnızca yöneticilerin toplum üzerindeki olumsuz etkilerini tespit etmeye odaklanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın kelim, hadis, sosyoloji ve iktisat alanlarıyla ilişkisi vardır ve her bir alana katkı sunması beklenmektedir.

İsrâ sûresinin 16. âyeti, toplumsal bozulma ve özellikle de mütreflerin (zengin ve güçlü kişilerin) kötü davranışlarının bir toplumun çöküşüne yol açabileceği konusunda uymaktadır. Nitekim sûrenin 17. âyeti, bu uyarıyı pekiştirerek önceki birçok toplumun helâk edildiğini bildirmektedir. Bu âyetin özellikle mütreflere tahsis edilmesi, onların bozgunculuğunun toplumu fesada sürüklemesi sebebiyledir. Zira bu kişiler ahlâkî ve etik değerlerden saparsa, toplumun geri kalanı da çoğunlukla onları takip eder. Bu sebeple, mütreflerin toplumsal bozulmadaki rolleri sadece bireysel değil, toplumsal düzeyde de büyüktür. Onlar, sapkınlığın öncüsü olur ve halkın bozulmasına sebep olurlar.¹²

Çalışmada, İsrâ sûresinin 16. âyetinde (وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَدُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاَهَا تَدْمِيرًا) “Bir şehri yok etmek istediğimiz zaman, mütreflerini... onlar fasıklık yapar. Artık o şehir yok olmayı hak eder. Biz de onu yerle bir ederiz.”) yer alan “أَمَرْنَا” sözcüğü incelenmekte, bunun muhtelif kıraatler çerçevesinde yüklendiği anlamlar ele alınmakta, konunun toplumu helâke sürükleyen mütref liderlerle olan ilişkisi irdelenmektedir. Çalışmanın temel kaynaklarını kıraat ve tefsir kitapları oluşturmakta, ayrıca ilgili diğer kaynaklardan da faydalanılmaktadır. Metin analizi yöntemiyle öncelikle söz konusu sözcüğün kıraat vecihleri aktarılmaktadır. Daha sonra kıraat vecihleri üzerinden sözcüğün ifade ettiği anlamlar sunulmakta, bunların Kur’ân yorumuna olan etkisi

⁹ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hüccce li'l-kurrâ'i's-seb'a*, thk. Bedrettin Kahveci vd. (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1413/1993), 5/93; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Hâbib Kaşîr el-'Amilî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1399), 6/460.

¹⁰ Bu tür farklılıklara “ferşü'l-hurûf” denir. Kıraat farklılıklarının yaklaşık yüzde yirmisi, kelimenin i'râbı, harfi, harekesi veya kalıbındaki değişikliklerden kaynaklanır ve bunlar genel olarak manayı etkiler. Fonetik farklılıklar ise seslendirme ile alakalıdır ve anlama etki eden tarafı bulunmamaktadır. Çalışma, inceleme konusu olan kelimedeki ferşî farklılık bulunmasına rağmen sonuç itibarıyla anlam farklılığı olmadığını anlatmaya çalışmaktadır. Ayrıca bu âyet, İbnü'l-Cezerî'nin (ö. 833/1429) yedi harfin mahiyetine dair ifade ettiği vecihlerden birine örneklik teşkil etmektedir. Konuyla alakalı detaylı değerlendirme için bk. Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'ati'l-'aşr*, thk. Ali ed-Dabbâğ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/27; Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 63, 83-84, 100; Yaşar Akaslan, “Kırâat-i Aşere'de Ferş Yönünden Farklılıklar”, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 8.

¹¹ “Nasılsanız öyle yönetilirsiniz” hadisi bu bağlamda değer kazanmaktadır. Ancak Beyhakî (ö. 458/1066), bu rivayetin munkatı olup ravilerinden Yahya b. Hişam'ın zayıf olduğuna dikkat çeker. bk. Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, thk. Abdülâlî Abdülhamit Hamit (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1423/2003), 9/492 (No. 7006).

¹² İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdusselam Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 3/444.

incelenmektedir. Son olarak mütreflerin toplum üzerindeki olumsuz etkisi ele alınmaktadır. Bu çerçevede mütreflerin toplumu helâke sürükleyen bir zümre olduğuna dikkat çekilmektedir.

1. **أَمْرُنَا** Sözcüğündeki Kıraat Vecihleri

İsrâ sûresinin 16. âyetinde yer alan bu sözcük, kurrâ nezdinde çoğunlukla “أَمْرُنَا” şeklinde okunmuştur. Bu doğrultuda seb‘a tariki imamları, kelimeye yer alan *mîm* harfini şeddesiz, *hemze* harfini ise uzatma olmadan “أَمْرُنَا” şeklinde okumuşlardır. Ancak İbn Mücâhid (ö. 324/936), kırâ‘at-ı seb‘a imamlarından Nâfi‘ (ö. 169/785) ve İbn Kesîr’den (ö. 120/738) naklettiği başka bir rivayete göre *hemzenin* med/uzatma yapılarak “أَمْرُنَا” şeklinde de okunduğunu söyler. Bu okuyuş, aynı zamanda kırâ‘at-ı aşere imamlarından Ya‘kûb’un da (ö. 205/821) kıraatidir. Bununla beraber İbn Mücâhid, söz konusu sözcükte yer alan *mîm* harfinin yine yedi kıraat imamından Ebû Amr (ö. 154/771) rivayetiyle şeddeli okunduğuna dikkat çekerek sözcüğün “أَمْرُنَا” şeklinde de kıraat edildiğini belirtir.¹³

Söz konusu sözcüğe ait bir diğer kıraat vechi ise *mîm* harfinin kesresi ile okunan Hasan Basrî’nin (ö. 110/728) “أَمْرُنَا” kıraatidir. Bu okuyuş, aynı zamanda Yahyâ b. Ya‘mer’e (ö. 89/708 [?]) de isnat edilmektedir. Ferrâ (ö. 207/822), her ne kadar dildeki ifade özelliği açısından bu kıraati reddetse de İbn Cinnî (ö. 392/1002), mevzu bahis okumanın dil açısından doğru olduğunu söylemektedir.¹⁴

Netice itibarıyla “أَمْرُنَا” kelimesinin yedi ve on kıraat imamına göre “emernâ”, “âmernâ” ve “emmernâ” şeklinde okunduğu görülmektedir. Bu okuyuşların tamamının kıraatleri ilk defa bir araya toplayan İbn Mücâhid’in *Kitâbü’s-Seb‘a fi’l-kırâ‘ât* adlı eserinde yer almasının yanı sıra kırâ‘at-ı seb‘a ve aşere imamlarından kelimenin her üç hâlinin de nakledilmesi, bu okuyuşların sahih kıraat kategorisinde olduğunu göstermektedir.¹⁵ Bu kıraatlere göre kelimenin dolayısıyla da âyetin üç manası vardır. Bunlar: a) emretmek b) çoğaltmak c) yönetici yapmak anlamlarıdır.¹⁶ Şimdi, bu sözcüğe yüklenen anlamları kıraat vecihleri ekseninde ele alarak âyetin anlamı ve

¹³ Ahmed b. Mûsâ İbn Mücâhid, *Kitâbu’s-Seb‘a fi’l-kırâ‘ât*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dâru’l-Me‘arif, 1972), 379; İbn Mihrân en-Nisâbü’rî, *el-Mebsûṭ fi’l-kırâ‘ât*’i’l-‘aşr, thk. Sübey’ Hamza Hâkimî (Dimaşk: Mecme‘u’l-luġeti’l-‘Arabî, 1401/1980), 268; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/306.

¹⁴ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’, *Me‘âni’l-Kur‘ân* (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1403/1983), 2/119; Ebû Abdillâh el-Hüseyn İbn Hâleveyh, *Muhtaşar fi şevâzî’l-Kur‘ân min Kitâbi’l-Bedî‘* (Kahire: Mektebetü’l-Mutenebbî, ts.), 79; Ebû’l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi tebyîni vucûhi şevâzî’l-kırâ‘ât ve’l-îdâh ‘anhâ*, nşr. Alî en-Necî - Abdulfettâh İsmâîl (Kahire: Vezâretü’l-‘Evkâf, 1414/1994), 2/16.

¹⁵ Nitekim İbn Mücâhid, sahih kıraatler dışında kalan kıraatlere günümüze ulaşmayan *Şevâzzü’l-Kırâat* adlı eserinde yer vermiştir. Aslında İbn Mücâhid’in şaz kıraatlere bakış açısı günümüzden farklılık arz etmektedir. Ona göre şaz kıraat, yedi kurrâ kıraatinin dışında kalan kıraatlerdir. Bu kıraatlerin naklî temelleri bulunmaktadır. Ayrıca Mushaf hattına uymakta ancak seb‘a kıraatleri kadar meşhur olmamışlardır. İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002) *el-Muhtesab* adlı eseri bu minvalde kaleme alınmış bir çalışmadır. Eserin adında her ne kadar şaz ismi geçse de İbn Cinnî eserini kaleme alma sebebinin “Bu kıraatlerin yedi kadar meşhur ve yaygın olmasa da sahih olduklarını ortaya koymak” olduğunu söyler. Aynı durum, İbn Mücâhid’in talebeleri İbn Haleveyh (ö. 370/980) ve Ebû Alî el-Farisî’nin (ö. 377/987) eserleri için de geçerlidir. Bu bağlamda inceleme konusu olan kelimenin başta İbn Mücâhid olmak üzere bu eserlerde yer alması, bu okumaların sahih olduklarının göstergesidir. Nitekim Taberî de (ö. 310/923) bu kıraati kabul etmekte ve bu konuda deliller serdetmektedir. Bu kıraatlerin, çoğunluk tarafından okunmaması veya yaygın olmadıkları sebebiyle -günümüz tanımı açısından- şaz kıraat olarak addedilmemesi gerekir. Aksi halde Mehmet Dağ’ın da ifade ettiği gibi günümüzde dünya genelinde Hafs, Ebu Amr ve Verş kıraatleri okunmaktadır. Bunların dışında kalan kıraatler, yaygın olmadıkları düşüncesiyle merdûd mu sayılmalıdır? bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur‘ân*, thk. Abdullâh et-Türkî (Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001), 14/528; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 1/32, 34; Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 288-292, 297, 300, 304, 337; Nesrişah Saylan, *İbn Cinnî’nin el-Muhtesabi’nde Sahâbeye Nispet Edilen Kıraatler* (İstanbul: Nida Akademisi, 2020), 36, 39, 41. Ayrıca bk. Yunus İşeri, “Sihhat Açısından Kıraat Çeşitlerinin Kavramsal Anlamda Değerlendirilmesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 477.

¹⁶ Muhammed b. el-Kâsım İbnü’l-Enbârî, *ez-Zâhir fi me‘ânî kelimâti’n-nâs*, thk. Hâtim eđ-Đâmin (Dâru’l-Beşâ‘ir, 1424/2004), 1/521, 522.

yorumu üzerindeki etkilerini inceleyeceğiz. Bu bağlamda âyetin ifade ettiği genel manayı açıklamaya çalışacağız.

2. كَرَأْتِنَا Kıraatine Göre Âyetin Anlamı

Kıraat imamlarının büyük çoğunluğu sözcüğü “كَرَأْتِنَا” şeklinde okumuştur. Bu kıraate göre kelime “yasaklamanın zıddı” anlamına gelir ve bu da “emretmek” demektir.¹⁷ Kelimeyi bu şekilde okuyanlara göre âyetin anlamı şöyledir: “Biz mütreflere emrederiz. Onlar da fasıklık yaparlar. Böylece helâke müstahak olurlar.”

Müfessirler, mütreflere emredilen şeyin itaat mı yoksa fasıklık mı olduğu konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Bu ihtilafa sebep olan durum, “كَرَأْتِنَا” fiilinin ikinci mefûlünün belli olmamasıdır. Zira bu fiilin birinci mefûlü “mütref” iken, ikincisi âyet metninde yer almamakta ve âyetin lafzında emredilen şey açıkça belirtilmemektedir. Bu nedenle, cümleye sentaks açısından farklı kelimeler mefûl olarak kabul edilmiştir. Bu doğrultuda âyet çoğunlukla “Onlara ‘itaati’ emrederiz, onlar ise fasıklık ederler.” şeklinde yorumlanmıştır. Çünkü mâsiyetin emredilmesinin ilahi emirlere ters olduğu düşünüldüğünde, yalnızca itaat emredilmiş olmaktadır.¹⁸

Ancak Zemahşerî (ö. 538/1144), hazfedilen mefûlün “fasıklık” olduğunu savunmaktadır. O, düşürülen kelimenin varlığına dair karine bulunmadığı sürece bir kelimenin hazfedilmesinin caiz olmadığını belirtmektedir. Ona göre “فَقَسُّوْا” kelimesi, cümlede yer almayan ve emredilen şeye (بِالْفُسْقِ) delalet etmektedir. Dilsel verilerle görüşünü temellendirmeye çalışan Zemahşerî, “Ona emrettim, o da okudu.” anlamında olan “كَرَأْتِنَا فَكَّرَ” gibi örnekler sunmaktadır. Bu cümlede yer alan “كَرَأَ” fiili, emredilen/hazfedilen şeyin “okumak” olduğunu açıkça göstermektedir.¹⁹ Buradan hareketle Zemahşerî’ye göre âyet “Onlara ‘fasıklığı’ emrederiz, onlar da fasıklık ederler.” anlamına gelmektedir.²⁰

Ma‘mer b. Müsennâ (ö. 209/824 [?]), “كَرَأْتِنَا” fiilinin aynı zamanda “çoğaltırız” anlamında da olduğunu belirtmekte ve bu görüşünü Arap kelimelerinden bir kullanımla²¹ desteklemektedir.²² Buna göre âyet şu anlama gelmektedir: “Biz şehrin mütreflerini çoğaltırız, bu yönüyle onlar kötülük işlerler ve helâke müstahak olurlar.” Bu anlama göre helâkin gerçekleşme sebebi kötülük edenlerin dolayısıyla da fasıklığın artmasıdır.²³ Öte yandan önemli bir dil âlimi ve aynı zamanda kırâ‘ât-i seb‘a imamı

¹⁷ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân*, 14/527; Ebü’l-Hasen Ali el-Vâhidî, *el-Basîṭ fi tefsîri’l-Kur‘ân*, thk. Muhammed b. Hâmid vd. (Riyad: Câmi‘atu’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430), 13/284, 285; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/306.

¹⁸ Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Tefsîru ğarîbi’l-Kur‘ân*, thk. Seyyid Ahmed Saķar (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1398/1978), 253; Ebû İshâk İbrâhîm ez-Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur‘ân ve ‘i râbuḥ*, thk. Abduh Şelebî (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kutub, 1408/1998), 3/231; Ebû Ca‘fer en-Nehhâs, *Me‘âni’l-Kur‘ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmi‘atu ‘Ümmi’l-Kura, 1408/1988), 4/134.

¹⁹ Cârullah ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an ḥaķâiki ğavâmiḍi’t-tenzîl*, thk. Ali Mu‘avvaḍ - Âdil Abdulmevcûd (Riyad: Mektebetu’l-‘Ubeykân, 1418/1998), 3/500.

²⁰ Buna göre, mütreflere verilen emir hakiki deĝil, mecazidir. Onlara “Fasıklık edin!” şeklinde doğrudan bir emir verilmemiştir. Allah’ın nimetleri, onları günahlara ve şehvetlere sürüklemiş, böylece sanki Allah bu nimetleri vererek onlara fısķı emretmiştir. Oysa nimetler, şükredilip hayırda kullanılmak için verilmiştir. Fasıklık, itaate tercih edilince azap hak olmuştur. Öte yandan âyetin bağlamı, Allah’ın bir kavmi helâk etmeyi irade etmediğini gösterir. Ayrıca iradenin helâk etme zamanından önce zikredilmesi sebebiyle âyetteki iradenin aslında yapılmak istenmeyen bir şey olduğuna delalet etmektedir. Bu konudaki Mutezilî görüşlerin deĝerlendirilmesi ile âyetle zikredilen emrin takdiri olduğuna dair ayrıca bk. Mâtürîdî, *Te‘vîlât*, 7/21; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/500; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîḥu’l-ĝayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1401/1981), 20/176-178; Şemsüddîn Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâ‘i‘u’t-tefsîr*, thk. Yûsri es-Seyyid - Sâlih Ahmed (Dammam: Dâru İbni’l-Cevzi, 1427), 2/135.

²¹ Bu söz şu şekildedir: خَيْرُ الْمَالِ نَخْلَةٌ مَّابُورَةٌ وَمُهْرَةٌ مَّامُورَةٌ. “Malın iyisi, aşılannmış bir hurma ağacı ile çok nesle vesile olan/doğurgan olan bir kısraktır.”

²² Nitekim o, “كَرَأَ” ve “كَرَأَ” kelimelerinin “çoğaltmak” anlamını ifade eden iki fiil kalıbı olduğunu söyler. Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu’l-Kur‘ân*, thk. Fuat Sezgin (Mısır: Mektebetu’l-Ḥancî, ts.), 1/373.

²³ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Ḥüce*, 5/93.

olan Kisâi (ö. 189/805), bu kıraatin “emirlik/yönetici/idareci” anlamına da gelebileceğini söyler.²⁴ Taberî de (ö. 310/923) “أَمَرْنَا” şeklinde okunan kıraate göre kelimenin “idareci” anlamında olmasının mümkün olduğuna dikkat çeker.²⁵ Buna göre âyet şu anlama gelir: “Biz mütrefleri yönetici yaparız, onlar ise Allah’a isyan ve O’nun emrine muhalefet ederek fasıklık yaparlar (halk da onlara uyar) ve helâke müstahak olurlar.”

Netice itibarıyla, “أَمَرْنَا” şeklindeki kıraate göre âyetin üç farklı anlama geldiği görülmektedir. Birincisi, “onlara itaati/fasıklığı emrederiz”, ikincisi, “onları çoğaltırız”, üçüncüsü ise “onları idareci yaparız.”²⁶ Cumhur kurrânın kelimeyi “أَمَرْنَا” şeklinde okuması, müfessirlerin bu kıraati tercih etmesinde etkili olmuştur. Mesela Taberî, kıraat imamlarının sözcüğü bu şekilde okuması sebebiyle bu kıraati tercih ettiğini söyler.²⁷ Bununla beraber söz konusu kıraatin diğer iki kıraatin anlamını da barındıracak şekilde üç anlama gelebilmesi de tercih sebebi olmuştur. Nitekim İbn Hâleveyh (ö. 370/980), sözcüğün “emretmek”, “çoğaltmak” ve “yönetici yapmak” anlamlarını barındırması sebebiyle diğer kıraatlere tercih edildiğini belirtir.²⁸ Öte yandan Allah’ın yalnızca mütreflere değil, herkese iyiliği emrettiği belirtilerek bu anlama karşı çıkmıştır. Nitekim teolojik yönden Allah’ın tek bir topluluğa iyiliği emretmesini kabul etmeyenler, iyi ve doğrunun genel olup herkesi ilgilendirdiğini ifade ederek sözcüğü medli (أَمَرْنَا) veya şeddeli (أَمَرْنَا) okumayı tercih etmişlerdir.²⁹ Bu kıraatlerin tercih edilmesinin bir diğer sebebi, Zemahşerî’nin de ifade ettiği gibi âyetin “fasıklık” ile kurulan irtibatı olabilir. Buna göre âyetin “onlara fasıklığı emrederiz” şeklinde yorumlanması problemdir. Zira Allah’ın fuhşiyat³⁰ gibi kötü şeyleri emretmediğini ifade eden âyetler bulunmakla beraber mâsiyetin emredilmesi ilahi emirlere terstir.³¹ Şimdi bu kıraatlere ve bunlara bağlı yapılan yorumlara değineceğiz.

3. أَمَرْنَا Kıraatine Göre Âyetin Anlamı

Kırâ’at-ı seb‘a imamlarından Nâfi‘ ve İbn Kesîr’den nakledilen bir rivayete ve kırâ’at-ı aşere imamlarından Ya’kûb’un kıraatine göre sözcük “أَمَرْنَا” şeklinde okunmuştur. Bu kıraat, aralarında Hz. Ali (ö. 40/661) ve Abdullah b. Abbâs’ın (ö. 68/687-88) da bulunduğu bazı sahâbilerle bazı tâbiîlere de nispet edilmiştir.³² İbn Kuteybe (ö. 276/889), kelimedeki hemzenin uzatılarak okunmasının meşhur bir lehçe olduğunu söyler. Bu kıraate göre sözcük “çoğaltmak” anlamına gelir.³³

Kur’ân-ı Kerîm’de, geçmiş ümmetlerin sayıca çoğaltıldıktan ve bolca nimet verildikten sonra helâk edildiğini anlatan bazı âyetler bulunmaktadır.³⁴ Bu minvalde “çoğaltmak” anlamına gelen “أَمَرْنَا”

²⁴ Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/135.

²⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 14/528. Arapların, “Kendisine emir verilmeyen, emir/âmir (en üst idareci)” (أَمِيرٌ غَيْرُ مَأْمُورٍ) şeklindeki kullanımları bu görüşü desteklemektedir. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullâh et-Türkî (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 1427/2006), 13/47.

²⁶ İmam Âsım’ın kıraatine göre bu sözcük hem üç şekilde okunduğundan hem de bu üç manayı barındırdığından “أَمَرْنَا” kelimesine Kur’ân meâllerinde bu anlamlar verilebilir. Âsım’ın okuyuş vecihlerine dair bk. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/15. Bu konuda kıraat-meâl ilişkisiyle alakalı bir çalışma için bk. Ahmet Taşdoğan, “Âsım Kıraatinin Kur’ân Meâllerine Yansıtılamaması Üzerine Bir İnceleme: Ahzâb Sûresi 33. Âyeti Örneği”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2024), 544-572.

²⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 14/532.

²⁸ Ebû Abdillâh el-Hüseyn İbn Hâleveyh, *’İrâbu’l-kırâ’âti’s-seb’ ve ’ileluhâ*, thk. Abdurrahman b. Süleyman (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1992/1413), 1/367.

²⁹ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hücce*, 5/93; Tûsî, *et-Tibyân*, 6/460.

³⁰ el-A’râf 7/28.

³¹ en-Nahl 16/90.

³² Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Me’âni’l-kırâ’ât*, thk. ‘İyd Mustafa Derviş - ‘İvağ Hâmd el-Küzî (b.y., 1414/1993), 2/89; İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/15.

³³ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Ġarîbu’l-hadîs*, nşr. ‘Abdulmuîd Hân vd. (Haydarâbâd: Maṭba‘atu Dâireti’l-Me‘arifi’l-‘Osmâniyye, 1384/1964), 1/351; İbn Kuteybe, *Tefsîru ġarîbi’l-Kur’ân*, 253.

³⁴ bk. Sebe’ 34/35; ez-Zuhuf 43/23.

kıraatine göre iki şeyin çoğaltılmış olması muhtemeldir. Bunlardan birisi, mütreflerin çoğaltılmasıdır. Buna göre âyet “Mütrefleri sayıca çoğaltırız.” anlamındadır. İkincisi ise mütreflerin dünya mallarının/varlıklarının çoğaltılmasıdır. Buna göre âyet “Mütreflerin mallarını çoğaltırız.” anlamına gelir.³⁵ Bu durum, helâk olacağı bilinen bir toplum için geçerlidir. Âyette yer alan irade/’erednâ fiili, günah işlemekten önce de onların yok edilmek istendiği anlamında değildir. Çünkü helâk etmek cezalandırmak demektir. Oysa Allah âsi olmayanları cezalandırmaz. Dolayısıyla helâk olacağı bilinen bir toplum ya sayı yönünden ya da zenginlik yönünden çoğalır.³⁶ Bu duruma işaret eden bir hadiste, Hz. Peygamber’e, “Aramızda salihler varken biz de helâk olur muyuz?” diye sorulmuş, o da “Evet, kötülük çoğalınca...”³⁷ cevabını vermiştir.” Şu hâlde fasıklık yapan mütreflerin çokluğunun veya mütreflerin mallarını fasıklık yolunda harcamalarının, toplumun helâk sebebi olacağı fark edilmektedir. Bu yönüyle onlar, kötülüğün çoğalmasında öncü bir rol üstlenirler.

Übey b. Kâ'b'in (ö. 33/654 [?]) inceleme konusu olan kelime yerine “بَعَثْنَا” sözcüğünü okuduğu ve âyetin özel mushafında بَعَثْنَا فِيهَا أَكْبَرَ مُجْرِمِيهَا şeklinde³⁸ yazılı olduğu nakledilmektedir. Bu okumaya göre âyet “Bir topluluğu helâk etmek istediğimizde onların mütreflerini göndeririz” anlamına gelmektedir. Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), bu anlamın sözcüğün “çoğaltmak” manasında kullanılmasını desteklediğini söyler.³⁹ Zira bir toplumun ileri gelenlerini göndermek, onları canlandırmak veya meydana çıkarmak demektir.

Bir toplumda ileri gelen zenginlerin çoğalması, onların halk arasında söz/güç sahibi olması demektir. Bu durum, yozlaşmaya sebep olmaktadır. Zira bir konuda söz söyleyen yetkililerin çok olması, kaosa ve kargaşaya neden olur. Bununla beraber mütreflerin çoğalması, kendilerinden birinin yönetici olmasını zorunlu kılar. Buradan hareketle Mâtürîdî (ö. 333/944), bu âyetin “mütrefleri sayıca çoğaltır ve onları yetkili yaparız” anlamında olduğunu söyler.⁴⁰ Bu konuda Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), “أَمَرْنَا” kıraatinin “yönetici” anlamında olmasının mümkün olduğunu söyler. Ona göre âyetin muhtemel anlamlarından biri de şudur: “İyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmekle yükümlü olsunlar diye onları ‘valiler’ kıldık. Bunu ihmal edip helâk oldular.” Kurtubî de (ö. 671/1273) “çoğaltmak” anlamında olan bu kıraatin “Onların zorbalarını ve ‘âmirlerini’ çoğaltırız” anlamında olduğunu belirtmektedir.⁴¹

Netice itibarıyla sahih kıraatlerden olan “أَمَرْنَا” okuyuşuna göre kelime, “çoğaltmak” anlamına gelmektedir. Müfessirler, helâk olacak topluluğun mütreflerinin sayıca veya mal cihetinden bir artışa tabi olacakları yönünde görüş belirtmişlerdir. Öte yandan çoğalan mütreflerin, işleri tevdi etmek amacıyla aralarından birini yönetici olarak seçmeleri, kelimenin “idareci yaparız” anlamına da geldiğini göstermektedir. Şimdi sözcükte yer alan *mîm* harfinin şeddeli okunduğu bir diğer kıraati ele alacağız.

³⁵ Ezherî, *Me'âni'l-kur'ân*, 2/90.

³⁶ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/232; Ebû Bekr Ahmed b. Alî Cessâs, *'Aḥkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sadık Kāmḥâvî (Beyrut: Dâru 'İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1412/1992), 5/18.

³⁷ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi' u ş-şâhiḥ* (Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1423/2002), Menâkıb, 25 (No. 3598); Fiten, 4 (No. 7059).

³⁸ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/119; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/137.

³⁹ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hücce*, 5/93.

⁴⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/21.

⁴¹ Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, *'Aḥkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkadir 'Aṭâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-'İlmiyye, 1424/2002), 3/182; Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/45; Şihâbüddîn Ahmed Semîn el-Halebî, *'Umdetu'l-ḥuffâz fî tefsiri eşrefi'l-elfâz*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnussûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-'İlmiyye, 1417/1996), 1/115.

4. أَمرُنَا Kıraatine Göre Âyetin Anlamı

Sözcüğün muhtelif kıraat vecihlerinden biri de *mîm* harfinin şeddeli olarak (أَمْرُنَا) okunmasıdır. Bu okuyuş, İbn Mücâhid'in belirttiği gibi Ebû'l-Abbâs Hatenu Leys⁴² yoluyla kırâ'at-ı seb'a imamlarından Ebû Amr'a nispet edilmektedir.⁴³ Öte yandan İbn Hâleveyh, Türkiye'de kıraati takip edilen ve yedi kıraat imamından biri olan Âsım'ın da (ö. 127/745) Ebân b. Yezîd⁴⁴ (ö. 163/779-80 [?]) tarikiyle kelimeyi bu şekilde okuduğunu söyler.⁴⁵ Bu kıraat aynı zamanda Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs, Ebû'l-Âliye er-Riyâhî⁴⁶ (ö. 90/709) ve Ebû Osman en-Nehdî'ye⁴⁷ de (ö. 100/718-19) isnat edilmektedir.⁴⁸ Dolayısıyla inceleme konusu olan kelimenin hem sahabe hem de kurrâ arasında "أَمْرُنَا" şeklinde okunduğu görülmektedir.

Bu kıraate göre, sözcüğün iki anlama gelmesi muhtemeldir.⁴⁹ Eğer "أَمْرٌ"den türetilmişse, "çoğaltmak" anlamına gelir.⁵⁰ Bu durumda, önceki vecihlerde olduğu gibi şeddeli kıraatte de kelime "çoğaltmak" anlamını taşır. Böylece âyet, "Mütrefleri çoğaltırız/onların mallarını artırırız." anlamına gelir. Ancak sözcük "أَمْرٌ"den türetilmişse, "âmir yapmak" veya "yetki vermek" anlamına gelir.⁵¹ Bu kullanıma Hz. Peygamber'in bir hadisinde de rastlanmaktadır. Nitekim o, "Melekler arasındaki liderim/emirim Cebrail'dir" (إِنَّ أَمِيرِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ جِبْرِيلُ)⁵² buyurmuştur. Bu ise Cebrail'in, Hz. Peygamber'in velisi ve işlerini yöneten kişi olduğu anlamına gelmektedir.⁵³ Dolayısıyla sözcük, bu kullanıma göre "yetkili kılmak" anlamına gelir.⁵⁴ Bu doğrultuda âyet "Mütreflere yetki veririz/onları emir ve sultan yaparız" manasındadır.⁵⁵

Nâfi' b. Ezrak'ın (ö. 65/685) Abdullah b. Abbâs'a sorduğu sorular,⁵⁶ söz konusu kıraate göre kelimenin "yönetici" anlamında olduğunu desteklemektedir. Nitekim Nâfi' b. Ezrak, âyet metninde geçen "أَمْرُنَا" sözcüğünün anlamını İbn Abbâs'a sormuş, o da bu kelimenin "idareci yaparız" anlamına geldiğini belirtmiştir.⁵⁷ Kisâi de şeddeli (أَمْرُنَا) kıraatin "yönetici" anlamına geldiğini söylemiştir.⁵⁸ Benzer şekilde Ferrâ da sözcüğün şeddeli vechini naklettikten sonra bu kıraatin İbn Abbâs'ın tefsirine muvafık olduğuna, zira bu kıraate göre kelimenin "elebaşlarını

⁴² Şemsüddin Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğāyetu'n-Nihāye fî ṭabaḳāti'l-kurrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006), 1/544.

⁴³ İbn Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a*, 379.

⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Ğāyetu'n-Nihāye fî ṭabaḳāti'l-kurrâ*, 1/11.

⁴⁵ İbn Hâleveyh, *Muhtaşar fî şevâzzî'l-Kur'ân*, 79.

⁴⁶ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/119.

⁴⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/528.

⁴⁸ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/16.

⁴⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî ġaribi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed el-Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 25.

⁵⁰ Bu fiilin kalıbı şöyledir: (أَمْرٌ بَنُو فُلَانٍ يَأْمُرُونَ إِذَا كُنُوا) bk. Ezherî, *Me'âni'l-kur'ân*, 2/90.

⁵¹ Bu durumda fiilin kalıpları şu şekildedir: (أَمْرٌ عَلَيْهِمْ يَأْمُرُ، وَأَمْرُهُ عَلَيْهِمْ يُؤْمَرُهُ تَأْمِيرًا إِذَا سَلَطَهُ) bk. Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Herevî, *Kitâbü'l-Ğarîbeyn fî'l-Kur'ân ve'l-ḥadîs*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî vd. (Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999), 1/101.

⁵² Ebû Süleymân Hamd el-Hattâbî, *Ğarîbu'l-ḥadîs*, thk. Abdülkerîm el-'Az bâvî (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/122.

⁵³ Herevî, *Kitâbü'l-Ğarîbeyn*, 1/101.

⁵⁴ İbn Kuteybe, *Tefsîru ġaribi'l-Kur'ân*, 253.

⁵⁵ Ezherî, *Me'âni'l-kur'ân*, 2/90.

⁵⁶ Lügavî tefsir ve ġarîbü'l-kur'ân eserlerinin ortaya çıkmasına kaynaklık eden, Kur'ân'daki birçok kelimenin anlamına dair bilgiler sunan Abdullah b. Abbs'ın Nâfi' b. Ezrak'ın sorularına verdiği cevaplar, -tefsir ve nahiv başta olmak üzere- Kur'ân kelimelerinin anlamlarının tespitinde önemli bir kaynaktır. Detaylı bilgi için bk. Sadrettin Gümüş, "Ğarîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5-6 (1993), 17; Orhan Davut, "Kadim Arap Şiirinin Kur'ân-ı Kerim Tefsirindeki Rolü Çerçevesinde Mesâilu Nâfi' B. El-Ezrak", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 1331, 1335-1336.

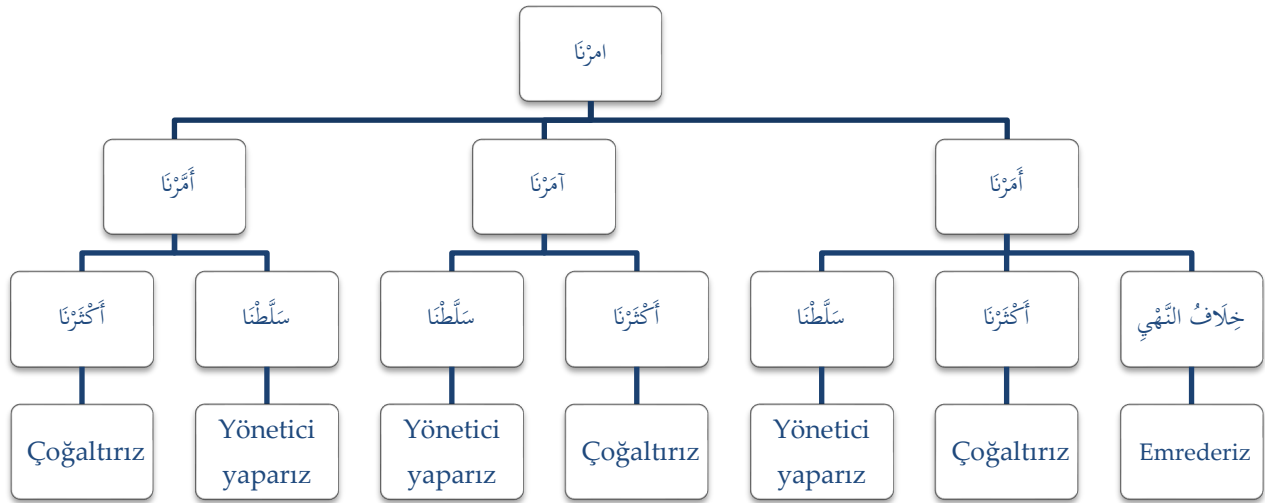
⁵⁷ *Mesâilu Nâfi' b. Ezrak 'an Abdullah İbn Abbâs*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dâlî (Kıbrıs: el-Ceffân ve'l-Câbî, 1413/1993), 129.

⁵⁸ Ebû İshâk İbrâhîm Harbî, *Ğarîbu'l-ḥadîs*, thk. Süleymân b. İbrâhîm (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1980), 1/87.

yetkili/idareci yaparız” anlamına geldiğine dikkat çekmiştir.⁵⁹ Ayrıca Taberî, şeddeli (أَمَرْنَا) kıraate göre âyetin, “onları yönetici yaparız” anlamına geldiğini söyledikten sonra sözcüğün “idareci/yönetici” anlamında olduğuna dair birçok rivayet nakletmiştir.⁶⁰

Netice itibarıyla incelenen sözcüğün kırâ’at-ı aşereye göre “أَمَرْنَا”, “أَمَرْنَا” ve “أَمَرْنَا” şeklinde üç kıraat vechi vardır. Bu kıraatlere göre üç farklı anlam ortaya çıkar: emretmek, çoğaltmak ve yetkili kılmak. “Yönetici yapmak” ve “çoğaltmak” anlamları tüm kıraat vecihlerinde bulunurken, “emretmek” yalnızca “أَمَرْنَا” kıraatinde yer alır. Ancak her üç anlam da “yetki” kavramıyla bağlantılıdır. Çünkü emretmek, mütreflerin örnek alınan kişiler olmaları yönünden halkı etkilemeleri; çoğaltmak ise etkili ve yetkili kişilerin toplum içinde çoğalması anlamına gelir. Bu nedenle, anlamlar ortak bir “yönetici/yetkili” fikrinde birleşir. Dolayısıyla farklı kıraatler ve bunlara bağlı yapılan yorumların aslında ortak bir anlam etrafında şekillendiğini, sözcüğün morfolojik yapısındaki değişikliklerin mana açısından büyük bir fark yaratmadığını ve temelde ortak bir “lider/yönetici” anlamının bulunduğunu söyleyebiliriz. Aşağıda bu kıraat vecihlerini ve buna bağlı olarak ortaya çıkan anlamları konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması için tablo içinde göstereceğiz:

Şekil 1: أَمَرْنَا Sözcüğünün Kıraat Vecihleri ve Anlamları

Özetle, âyetin mefhumunun “bir topluluğun yöneticisinin veya yetkili âmirinin fasıklığı, halkın helâk olmasına sebep olmaktadır” şeklinde anlaşılabilmesi söylenebilir. Âyetin iç bağlamı da bu doğrultuda birçok kavmin helâk edildiğini anlatmaktadır.⁶¹ Buradan hareketle şimdi, mütreflerin idareci yönlerinin toplumsal dönüşüme ve toplumun helâkine olan etkisine değineceğiz.

5. Totaliter Bir Zümre Olarak Mütrefler ve Toplum Üzerindeki Etkileri

İnsan, doğası gereği sosyal bir varlık olduğundan toplum içinde yaşamak zorundadır. Bunun bir sonucu olarak insanlar arasında düzen sağlayan bir güç ve otorite bulunur. Bu sebeple her toplumda uyanlar/tâbi ve kendisine uyulanlar/metbû şeklinde bir yapılanma mevcuttur ve bu

⁵⁹ Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/119. Öte yandan Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344), bu âyetle alakalı bir rüya gördüğünü şu sözlerle anlatmaktadır: “Rüyada kendimi Kur'ân okurken gördüm. Huzurumda, bu sözcüğün şeddeli hâli okundu. Bunun üzerine uykuda iken ‘Bu kıraat vechi ne kadar da fasihtir’ dedim.” Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muḥîṭ*, thk. Ali Muhammed Mu'avvaḍ - 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1413/1993), 6/17. Kıraat-mana ilişkisi bağlamındaki bazı örnekler için bk. Esat Özcan, “Dil Kurallarının Kıraat Tercihindeki Etkisi: Kutrub Örneği”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Haziran 2021), 145-150.

⁶⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/528, 529.

⁶¹ bk. el-İsrâ 17/17. Kur'ân âyetlerinin anlaşılmasında iç ve dış bağlamın da büyük bir katkısı vardır. Buna benzer örnekler için bk. Esat Özcan, “Taberî Tefsirinde Bağlam”, *Bir Müfessir Olarak İmam Taberî ve Tefsir Metodolojisi*, ed. Zeki Keskin (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 100-113.

gerekli bir zorunluluk olmanın yanı sıra sosyal yapının bir kanunudur. Doğal olarak, her toplumda bireysel liderlerin yanı sıra toplumsal zümrelerin de halk üzerinde önderliği söz konusudur. Sosyolojik bir gerçeklik olarak halk, liderlerine tabi olur; onların verecekleri emirlere itaat eder.⁶²

Konuyla ilgili âyette geçen “امْرَأًا” fiili, tüm kıraat vecihlerine göre ‘idareci’ anlamında kullanılabildiğinden, mütreflerin “yönetici” yönü iki şekilde değerlendirilebilir.⁶³ İlk olarak, mütref bir hükümdarın bir toplumda fasıklığı (kötülüğü) egemen kılması ve ardından iktidara gelen diğer hükümdarların bu kötülüğü artırması, toplumun yozlaşmasına ve sonunda helak olmasına yol açar. Bu, mütref hükümdarların, halklarını sapkınlığa sürüklediğini ve bu durumun halkın yok olmasıyla sona erdiğini anlatır. Bir toplumda aynı anda birden fazla hükümdar olamayacağına göre,⁶⁴ art arda gelen kötü hükümdarlar aslında tek bir melik gibi kabul edilebilir. Farklı zaman dilimlerinde yer alsalar da hepsi, tek bir nefis ve kesintisiz olarak tüm zamanlarda devam eden bir hükümdar gibidirler.⁶⁵ Firavunlar, bu tür mütref hükümdara örnek olarak verilebilir.⁶⁶ Buna göre âyet, “Mütrefleri hükümdar yaparız.” anlamına gelir.

İkincisi, kelimenin “yönetici/hükümdar” değil, “etkili kimse” anlamına gelmesidir. Bu durumda, mütrefler, toplumda kendilerine danışılan ve söz sahibi kişilerdir. Bu kişiler yönetici değil, fakat belirli bir etkiyi ellerinde bulundurlar.⁶⁷ Bu da mütreflerin etkili hale geldikten sonra fasıklığı yaymaları ve bunun sonucunda toplumun helâk olması anlamına gelir. Bu çerçevede âyet “Mütrefleri, halkın üzerinde etkili kılarız.” anlamına gelir.⁶⁸ Hz. Mûsâ’nın kavminden olan Kârûn da bu tür mütrefe örnek olabilir.⁶⁹ Aslında başka insanları yönlendiren kişi de bir yöneticidir. Bu doğrultuda, mütreflerin sahip olduğu etki, yönetim gücü veya farklı bir biçimde olabilir. Çünkü her halükârda insanların çoğu bir yönlendiriciye ihtiyaç duyar.

Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesiyle insanlar üzerinde nüfuz sahibi olan mütrefûn, korku,⁷⁰ sürgün,⁷¹ ekonomik ambargo⁷² ve şüphe uyandırma⁷³ gibi yollarla toplumsal baskı yaparak insanları inkâra sürükler.⁷⁴ Bu bağlamda âyette geçen “فَقَسَّوْا فِيهَا” ifadesi, mütreflerin Allah’a isyan ettiğini ifade etmektedir.⁷⁵ Bu anlayışa göre bir şehirdeki yetkililer eğer adaletten saparlarsa o şehrin günahkârları haline gelirler.⁷⁶ Yönettikleri şehirlerde doğruyu ve adaleti reddeden, bu değerlere aykırı davrananlar hem kendilerine hem de halka zarar verirler. Zira halka zarar vermek, şehre

⁶² İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/137-139; Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 161, 162; Kasım Şulul, *İbn Haldun’a Göre İslâm Medeniyeti* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 48; Cevirov, *Dini Lider Tipleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*, 5.

⁶³ İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru’l-vecîz*, 3/444, 445.

⁶⁴ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Ḥüccce*, 5/93; Şihâbüddîn Ahmed Semîn el-Halebî, *ed-Durru’l-maşûn fi ‘ulûmî’l-kitâbî’l-meknûn*, thk. Ahmed el-Ḥarrât (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, ts.), 7/330.

⁶⁵ bk. ez-Zâriyât 51/53; Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî, *el-Medînetu’l-Fâḍıla*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2023), 212.

⁶⁶ Turgay, “Kur’an’da ‘Mütref’ Kavramı”, 92. Farklı bir değerlendirme için bk. Yücedoğru, “Mütref ve İnanç Esaslarına Etkisi”, 16.

⁶⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ*, 6/17.

⁶⁸ Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/136; Ebû Alî el-Fârisî, *el-Ḥüccce*, 5/93; İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muḥarreru’l-vecîz*, 3/444; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ*, 6/17.

⁶⁹ Yücedoğru, “Mütref ve İnanç Esaslarına Etkisi”, 16.

⁷⁰ eş-Şuarâ 26/116.

⁷¹ el-A’râf 7/88.

⁷² ez-Zuhruf 43/81.

⁷³ el-Mü’minûn 23/24.

⁷⁴ Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 170-176.

⁷⁵ Nâsirüddîn Ebû Saîd Kâdî el-Beyzâvî, *’Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Abdurrahman el-Mer’aşlî (Beyrut: Dâru ‘İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabî, ts.), 3/251.

⁷⁶ bk. el-En’âm 6/123: “Her karyede de mücrimlerinin büyüklerini mevki’de bulundurmaktayızdır...” *Hak Dini Kur’an Dili* (Kur’an-ı Kerim ve Meali), nşr. Düccane Cündioğlu, çev. Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı (İstanbul: İslamoğlu Yayıncılık, 1993), el-En’âm 6/123.

zarar vermek demektir.⁷⁷ Hz. Peygamber'in liderlerin toplum üzerindeki etkisine dair "Umerâ bozulursa maişet yok olur."⁷⁸ hadisi de iktisat ile yönetim biçim ve davranışlarının arasındaki doğal ilişkiye dikkat çekmektedir. Zira Allah'ın yasasına göre, yöneticiler lüks ve israfa dalarak halkın iyiliği için çaba göstermezse, bilge ve erdemli kişiler de buna müdahale etmezse, fesat yayılır ve o toplumun yok olma süreci başlar. Bu da toplumun çöküşünün temel sebeplerindendir.⁷⁹ Toplumun çöküşü, varlıklı sınıfın elde ettikleri nimetleri doğru şekilde kullanmamasından kaynaklanmaktadır.⁸⁰

Toplum, genellikle yöneticilerin tutum ve davranışlarını taklit eder; bu da yöneticilerin eylemlerinin halkın yaşam tarzı ve değerleri üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu gösterir. Hz. Peygamber'in Bizans imparatoruna gönderdiği mektupta "Eğer inanmayı reddedersen, halkın günahı senin üzerine olur" demesi, bunun en bâriz göstergesidir.⁸¹ Ayrıca, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) "İnsanlar, yöneticilerinin dini üzeredir" sözü, yöneticilerin dininin ve ideolojik tercihlerinin halkın davranış ve görüşlerini etkileyebileceğini göstermektedir. Halkı saptıran lider, şehrin yıkımına ve toplumsal çözölmeye neden olur.⁸² Dolayısıyla yönetici ile halk arasında bir ilişki vardır. İnsanlar, yöneticilerini seçerken kendi iradeleriyle hareket ederler. Eğer halkın iradesi mütreften yana ise, sonuçta kendi akıbetini belirleyen de halkın kendisidir. Öyleyse, şımarık liderlerin iktidara getirilmesi, toplumun serbest iradesiyle kötülüğü tercih etmesi anlamına gelir.⁸³

Temelde materyalist⁸⁴ bir düşünce yapısına sahip olan mütreflerin öne çıkan özellikleri, büyük günahlarda ısrarcı olmaları,⁸⁵ atalarının üstünlüğünü savunmaları,⁸⁶ haksızlık ve zulüm yapmaları,⁸⁷ insanları doğru yoldan saptırmaları⁸⁸ ve toplumun ekonomik⁸⁹ hayatında söz sahibi olmalarıdır.⁹⁰ En belirgin özellikleri, sahip oldukları ekonomik güç sayesinde güçsüz bıraktıkları insanları sömürmeleridir.⁹¹ Çöküş sürecine giren bir toplumda lüks ve rahat yaşam tarzı hâkimdir. Lüks yaşama tarzı, insanların manevî denetim ve toplumsal disiplin bilincini zayıflatır. Bu dinamiklerin gevşemesiyle, güç sahiplerinin zulmetmesi ve fakirlerin baskılara uğraması yaygınlaşır, bu da toplumun çöküşünü hızlandıran temel bir faktördür.⁹² Çünkü sosyal yapının bozukluğu bütün fertleri etkiler. Bozuk çevre ruhu bozar; bozulan ruhî denge, kişilerde yüce değerlerin gelişimini zayıflatır. Böylece ilahi emirlere karşı gelmek kolaylaşır.⁹³ Böylece mütrefler,

⁷⁷ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 2/960.

⁷⁸ Beyhakî, *Şu 'abu'l-İmân*, 3/291.

⁷⁹ Abdulkaki Güneş, "Kur'an'da Sünnetullah ve Toplamların Çöküş Nedenleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (Ağustos 2005), 82.

⁸⁰ Ateş, "Kur'an'da Toplumsal Anomiye Götüren Sebepler", 141, 142.

⁸¹ Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi 'u's-şahîh* (Riyad: Beytu'l-'Efkârî'd-Devliyye, 1419/1998), "'Eşribe", 108; Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsa Kâdî İyâz, *İkmâlu'l-Mu'lim bi fevâ'idî Müslim* (Kahire: Dârü'l-Vefâ', 1419/1998), 6/120.

⁸² Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâdıla*, 224; Ebû Nasr Muhammed el-Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2023), 116; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber* (Kitâbü Tercemânî'l-İber), thk. Halîl Şehhâde (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421/2001), 1/184; Nazım Çınar, "Fârâbî ve Kınalızâde Ali Çelebi'ye Göre Devlet İdarecilerinde Bulunması Gereken Bazı Ahlâkî ve Erdemli Davranışlar", *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 013 (2023), 1070.

⁸³ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2012), 3/471.

⁸⁴ Sebe' 34/34.

⁸⁵ el-Vâkıa 56/46.

⁸⁶ ez-Zuhuf 43/23.

⁸⁷ Hûd 11/116.

⁸⁸ el-Mü'minûn 23/34.

⁸⁹ Sebe' 34/35.

⁹⁰ Ulus, *Kur'an'da Mele' ve Mütref Kavramları*, 49.

⁹¹ Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*, 163.

⁹² Güneş, "Kur'an'da Sünnetullah ve Toplamların Çöküş Nedenleri", 83, 84.

⁹³ İbrahim Coşkun, *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi* (Konya: Tekin Kitabevi, ts.), 156.

toplumu ıslah etmek yerine arzu ve heveslerini tatmin ederek insanları doğru yoldan uzaklaştırırlar. Etki ve yetkilerini topluma zarar verme yönünde kullanırlar. Çünkü dünyevî ve nefsanî şeylere düşkündürler. Doğruluk ve adalet uğrunda karşılaştıkları zorluklara katlanamazlar.⁹⁴ Bu bağlamda siyasi nüfuzlarını kullanarak insanların gaflet içinde kalmasına neden olurlar. Özellikle insanların dünyevî menfaatlere olan zaafı, mütreflerin ellerindeki sermayeyi bir silaha dönüştürür. Fasık liderlerinin peşinden giden insanlar da fasık olur ve şehirlerde fasıklık çoğalır. Öte yandan Kur'ân'da inanç, ahlâk, idare ve siyaset gibi alanlarda doğruluk ve adalet üzerine kurulu olan toplumların helâk edildiğine dair herhangi bir âyete rastlanmamaktadır.⁹⁵ Çünkü bu tür toplumlar, düzgün bir düzen/istikrar içinde mutlu ve huzurlu bir şekilde varlıklarını sürdürürler.

Kur'ân'da helâk, bir toplumun tamamen yok olması veya egemenliğini kaybederek başka bir topluma boyun eğmesi gibi farklı anlamlara gelmektedir. Örnek olarak Nuh, Ad, Semud gibi kavimlerin yok oluşu birinci tür helâke,⁹⁶ Asurluların ve Babillerin İsrailoğullarına⁹⁷ saldırısı ve Mekke'nin fethi ikinci tür helâke örnektir. Kur'ân'a göre helâk olgusu, toplumların hak ettiği şekilde kıyamete kadar geçerli olacaktır.⁹⁸ Şu hâlde helâk, kesintisiz bir süreçtir. Toplumda, yöneticilerin haksızlıkları yaygınlaşır, cehalet artar ve ahlâkî değerler kaybolursa, kargaşa ve anarşi kaçınılmaz hale gelir. Böyle bir toplumda fitne fesat yaygın hale gelir. Dolayısıyla medeniyetler, toplumun ileri gelen zenginlerinin kendi iradeleriyle fesat işlemeleri ve halkın bu duruma ses çıkarmaması ya da dolaylı yoldan bu fesadın yayılmasına katkıda bulunmaları nedeniyle yok olmaktadır.⁹⁹ Bu bağlamda Kur'ân kıssaları, mütreflerin toplumların helâk olma sürecindeki rollerini açık bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁰⁰ Bu ise sünnetullahta bir değişimin¹⁰¹ söz konusu olmadığını¹⁰² ve insanı etkileyen faktörlerin, tamamen insanın kendi eylemleri ve seçimleriyle¹⁰³ şekillendiğini desteklemektedir.

Netice itibarıyla eğer helâk öncesi bir toplum, felaketlere rağmen pişmanlık göstermez, tövbe etmez ve doğru yola dönmezse çöküş aşamasına iyice yaklaşır. Bundan sonra artık zengin ve şımarık seçkinler/mütrefün topluma egemen olur ve toplumda ahlâksızlık ile kötülüklerin yayılmasına yol açar. Bu süreç sonucunda Allah, o toplumu ya tamamen yok ederek tarihten siler ya da darmadağın ederek başka bir toplumun hegemonyasına sokar.¹⁰⁴

⁹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 27/207.

⁹⁵ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2/377. Konuyla alakalı bir değerlendirme için bk. Sümer, İdris Sami. "Bir Paradoksal İlişki Olarak Kur'ân'da İnanç Özgürlüğü ve İlahi Helak Olgusu". *Tokat İlmîyat Dergisi* 12/1 (Haziran 2024), 276-300.

⁹⁶ el-Ankebût 29/40.

⁹⁷ el-İsrâ 17/5.

⁹⁸ Ejder Okumuş, "Kur'an'da Toplumsal Çöküş", *Diyanet İlmi Dergi* 46/4 (2010), 76.

⁹⁹ Ömer Özsoy, *Sünnetullah* (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 152, 154, 165; Güneş, "Kur'ân'da Sünnetullah ve Toplumsal Çöküş Nedenleri", 83, 84; Seyithan Can, "Allah'ın Adaleti Ve Sünneti Bağlamında Günümüz Toplumsal Helâkının İmkânı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/1 (Haziran 2022), 29.

¹⁰⁰ el-Kasas 28/58; Duran Ali Yıldırım, "Kur'ân Kıssalarında Toplumsal Helâki Ve Sebepleri Üzerine", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Aralık 2020), 259-264. Kur'ân kıssaları, insanlara ders ve ibret vermekte, sabır, imtihan ve siyaset gibi birçok konuda öğütler sunmaktadır. bk. Harun Bekiroğlu, *Kur'ân Yorumunda Fıkıh Usûlünün İşlevi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 99.

¹⁰¹ el-Hicr 15/1; Fetih 48/23 vd.

¹⁰² Celaledin Çelik, "Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, ed. Mehmet Bayyığıt (Konya: Yediveren Kitap, 2003), 136.

¹⁰³ Enver Bayram - Hasan Coşkun, "Kur'an Kıssaları Bağlamında Sosyal Değişim-Helak Münasebeti", *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2020), 483.

¹⁰⁴ Okumuş, "Kur'ân'da Toplumsal Çöküş", 256, 257.

Sonuç

Kıraat farklılıkları, aynı kelimenin farklı şekillerde okunmasıyla anlamda derinlik ve çeşitlilik oluşturur. Bu okumalar, âyetin farklı açılardan anlaşılmasına imkân tanır, böylece Kur'ân'a daha geniş bir yorum perspektifi kazandırır. Bu doğrultuda çalışmada, İsrâ sûresinin 16. âyetinde geçen "أَمْرُنَا" kelimesinin kıraat farklılıkları ve bu farklılıkların ortaya koyduğu yorumlar incelenmiştir. Kıraatler ve bunlara bağlı yapılan yorumların âyet metninde yer alan ve bir toplumun helâkine sebep olan mütreflerle ilişkisi analiz edilmiştir.

Çalışmada, inceleme konusu olan sözcüğün dört farklı kıraat vechinin olduğu tespit edilmiştir: "أَمْرُنَا" (emretmek), "أَمْرُنَا" (çoğaltmak), "أَمْرُنَا" (yetkili kılmak) ve "أَمْرُنَا" (çoğaltmak). Bunlardan "أَمْرُنَا" kıraatinin şaz, geri kalanların ise sahih kıraat kategorisinde olduğu görülmüştür. Bu kıraatlerin her birinin "idareci" ve "çoğaltmak" anlamlarını taşıdığı, ancak "emretmek" anlamının yalnızca "أَمْرُنَا" kıraatinde bulunduğu belirlenmiştir. "أَمْرُنَا" (emretmek) kıraati, her üç anlamı da barındırması sebebiyle tercih sebebi olmuştur. Ayrıca bu kıraatin "mütreflere iyilik yapmalarını emrederiz." anlamında olduğuna dair düşünceye, iyilik yapma emrinin sadece mütreflere verilmediği, aksine herkesin bunun muhatabı olduğu belirtilerek diğer kıraat vecihleri göz önünde bulundurularak bu kıraatin de "çoğaltmak" veya "idareci kılmak" anlamında olduğunu ileri sürülmüştür. Bu durum, kelâmî bir görüşün Kur'ân yorumunda tercih sebebi kılındığını göstermektedir. Dolayısıyla çalışmada, bir teolojik görüş veya anlayışın, Kur'ân âyetlerinin yorumu konusunda kıraatler aracılığıyla etkili bir faktör hâline geldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Kıraat vecihleri ve ifade ettikleri anlamlar dikkate alındığında, her üç kıraatte de "idareci" anlamının öne çıktığı görülmüştür. "Emretmek" (أَمْرُنَا) anlamına göre mütrefler sahip oldukları güç ve statüyle halk üzerinde etkili olurlar. Bu da onların toplumsal otoritelerini pekiştirir, çünkü insanlar onları rehber olarak kabul ve takip ederler. "Çoğaltmak" (أَمْرُنَا) anlamı ise, mütreflerin toplumda sayılarının/mallarının artmasını ve kendileri gibi bir lider seçmelerini ifade eder. Dolayısıyla, her iki anlam da "yönetici" rolünü destekler ve pekiştirir. Bu bağlamda, "idareci/yönetici" anlamı, kıraatlerin tamamında bir temel unsur olarak öne çıkmaktadır. Şu hâlde sözcüğün "yönetici" anlamının bütün kıraat vecihlerinde ön plana çıkması, "أَمْرُنَا" (yetkili kılmak) kıraatinin, âyetin vermek istediği anlam açısından tercih edilmesi gerektiğini gösterebilir.

Çalışmada, kıraat farklılıklarının yaklaşık yüzde yirmisini oluşturan ve ferşü'l-hurûf kategorisine giren bu kelimenin, anlamda belirgin bir değişiklik oluşturmadığı ve farklılıkların birbirini desteklediği görülmüştür. Sözcüğün yapısındaki değişikliklerin, ortak bir anlam etrafında birleştiği tespit edilmiştir. Nitekim farklı kıraatler ve ona bağlı yapılan yorumlar, mütreflerin liderlik yönlerine işaret etmekte; fasıklıklarının, bir toplumu yok etmeye sürüklediğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla çalışmada, mütreflerin sahip oldukları güç veya sosyal statü nedeniyle bireyler üzerinde olumsuz bir etki oluşturdukları ve menkul kıraatlerin ifade ettiği ortak anlam çerçevesinde liderlik özelliklerinin toplumu ciddi şekilde olumsuz yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Mütreflerin toplumu çöküşe sürüklemesi ve helâk, tarihsel süreçte belirli şartların olgunlaşmasına bağlı olmuştur. Bir toplumda azgınlık, fesat, ahlaksızlık ve adaletsizlik gibi olumsuz durumlar olsa da bu şartlar tam anlamıyla olgunlaşmadıkça helâk gerçekleşmez. Dolayısıyla, şımarık liderlerin/mütreflerin iktidara gelmesi veya etkili olması, toplumun kendi iradesiyle kötülüğe sapmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkar ve halkın iradesiyle seçilen liderlerin toplumun yıkımına yol açabileceğini gösterir. Bu bağlamda çalışmada, kötü liderliklerin toplum üzerinde yıkıcı bir etki yaratabileceği ve inceleme konusu olan âyetin mütreflere has kılınmasından hareketle, mütreflerin idareci olmalarının, felâketin gerçekleşmesi için gereken son aşama olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmada, İsrâ sûresinin 16. âyetinde yer alan “امْرَأَتَا” sözcüğündeki kıraat farklılıklarının âyetin anlam ve yorumuna etkisini ve bunun, bir toplumu helâke sürükleyen mütreflerle ilişkisini ortaya koymaya çalıştık. Öte yandan söz konusu kelimedeki kıraat farklılıklarının Kur’ân meâllerindeki karşılığına yönelik bir çalışma yapmak da mümkündür. Bu minvalde erken dönem Cumhuriyet dönemi ile çağdaş meâller arasında bir mukayese yapılabilir. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalara, söz konusu kelimenin örnek teşkil edebilecek bir âyette yer aldığını söyleyebiliriz.

Makale Türü / Article Type

Araştırma Makalesi / Research Article

Değerlendirme / Peer-Review

Çift Taraflı Körleme - En Az İki Dış Hakem / Double anonymized – At Least Two External

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup, kullanılan veriler literatür taraması ve yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere riayet edildiği ve yararlanılan tüm kaynakların eksiksiz biçimde kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / This study does not require ethical committee approval, as the data were obtained through literature review and published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation of the study, and all referenced works have been duly cited in the bibliography.

Benzerlik Taraması / Plagiarism Checks

Evet / Yes – Turnitin / Ithenticate.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Etik Beyan Adresi / Complaints

suifdergi@gmail.com

Finansman / Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yapay Zekâ Kullanımına Dair Yazar Taahhütnamesi

(Author Declaration on the Use of Artificial Intelligence)

Yazar, yapay zekâ araçlarının kullanımına ilişkin şeffaflık, etik uygunluk, orijinallik ve sorumluluk ilkelerine riayet ettiğini beyan etmiş, bu kullanımın etik ilkelere uygun olmasını ve tüm akademik sorumluluğu üstlendiğini taahhüt etmiştir. Nihai düzenlemeler ve akademik uygunluk kontrolleri yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup, ortaya çıkan metnin tüm sorumluluğu yazara aittir. Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. / The author has declared adherence to the principles of transparency, ethical compliance, originality, and responsibility in the use of artificial intelligence tools. They have affirmed that such usage complies with ethical standards and have undertaken full academic responsibility for it. Final revisions and checks for academic compliance were carried out by the author, who assumes full responsibility for the resulting text. The signed original copy of the document is available in the journal’s editorial process files.

Kaynakça/References

- Akaslan, Yaşar. "Kırâat-i Aşere'de Ferş Yönünden Farklılıklar". *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 4 (2017), 6-31.
- Ateş, Mehmet Halit. "Kur'an'da Toplumsal Anomiye Götüren Sebepler". *Journal of Analytic Divinity* 2/1 (2018), 116-161. <https://doi.org/10.46595/jad.375132>
- Bayram, Enver - Coşkun, Hasan. "Kur'an Kıssaları Bağlamında Sosyal Değişim-Helak Münasebeti". *Tokat İlmîyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2020), 473-495.
- Bekiroğlu, Harun. *Kur'an Yorumunda Fıkıh Usûlünün İşlevi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn. *Şu 'abu'l-Îmân*. thk. Abdulalî Abdülhamit Hamit. 14 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1423/2003.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Kâdî. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Abdurrahman el-Mer'âşî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru 'İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi 'u's-şâhih*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Can, Seyithan. "Allah'ın Adaleti Ve Sünneti Bağlamında Günümüz Toplumsal Helâkının İmkânı". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13/1 (Haziran 2022), 9-32. <https://doi.org/10.51605/mesned.1080563>
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *'Aḥkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sadık Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru 'İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1412/1992.
- Cevirov, Emir. *Dini Lider Tipleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Coşkun, İbrahim. *İslâm Düşüncesinde İnkâr Problemi*. Konya: Tekin Kitabevi, ts.
- Çelik, Celaledin. "Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım". *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*. ed. Mehmet Bayyığıt. Konya: Yediveren Kitap, 2003.
- Çelik, İbrahim. "Mele'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/36-37. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Çınar, Nazım. "Fârâbî ve Kınalızâde Ali Çelebi'ye Göre Devlet İdarecilerinde Bulunması Gereken Bazı Ahlâkî ve Erdemli Davranışlar". *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* Ö13 (2023), 1062-1075. <https://doi.org/10.29000/rumelide.1379311>
- Çiçek, Hacı. "Toplumlara Baskı ile Yönlendiren İki Grup İnsan Profili: Mele'/Esrâf Ve Mütrefin/Varlıklılar". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (Temmuz 2022), 590-608. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1088076>.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2011.
- Davut, Orhan. "Kadim Arap Şiirinin Kur'an-ı Kerim Tefsirindeki Rolü Çerçevesinde Mesâilu Nâfi' B. El-Ezrak". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2020), 1328-1347. <https://doi.org/10.17859/pauifd.788584>.
- Ebû Alî el-Fârisî. *el-Hüccet li'l-kurrâ'i's-seb'a*. thk. Bedrettin Kahveci vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1413/1993.
- Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî. *'Aḥkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdülkadir 'Aṭâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424/2002.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaḍ - Âdil Ahmed Abdulmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1413/1993.
- Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. *Garîbu'l-ḥadîṣ*. nşr. 'Abdulmu'îd Ḥân vd. 4 Cilt. Haydarâbâd: Maṭba'atu Dâireti'l-Me'arifi'l-'Osmâniyye, 1384/1964.

- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. nşr. Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Me'âni'l-kırâ'ât*. thk. 'İyd Mustafa Dervîş - 'İvağ Hamd el-Küzî. b.y., 1414/1993.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed. *el-Medînetu'l-Fâdıla*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 5. Basım, 2023.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed. *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*. çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2. Basım, 2023.
- Ferrâ', Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub, 2. Basım, 1403/1983.
- Güneş, Abdalbaki. "Kur'an'da Sünnetullah ve Toplumların Çöküş Nedenleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (Ağustos 2005), 61-93.
- Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm. *Ğarîbu'l-hadîs*. thk. Süleymân b. İbrâhîm. 3 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, 1405/1980.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd. *Ğarîbu'l-hadîs*. thk. Abdülkerîm el-'Azbâvî. 3 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, ts.
- Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2012.
- Herevî, Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü'l-Ğarîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdi vd. 6 Cilt. Mekke: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999.
- İbn Atiyye el-Endelüsî. *el-Muħarreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselam Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Muħteseb fi tebyîni vucûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-îdâh 'anhâ*. nşr. Alî en-Necdî - Abdulfettâh İsmâîl. 2 Cilt. Kahire: Vezâretu'l-'Evķâf, 1414/1994.
- İbn Haldun, Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-'İber (Kitâbü Tercemânî'l-'İber)*. thk. Halîl Şehhâde. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1421/2001.
- İbn Haldun, Abdurrahmân b. Muhammed. *Muķaddime*. thk. Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru Ya'reb, 1425/2004.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn. *Muħtaşar fi şevâzî'l-Kur'ân min Kitâbi'l-Bedî'*. Kahire: Mektebetu'l-Mutenebbî, ts.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn. *'İ'râbu'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ileluhâ*. thk. Abdurrahman b. Süleyman. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1992/1413.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed. *Bedâ'i'u't-tefsîr*. thk. Yüsri es-Seyyid - Sâlih Ahmed. 3 Cilt. Dammam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim. *Tefsîru ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Saķar. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Mihrân en-Nîsâbüri. *el-Mebsûṭ fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*. thk. Sübey' Hamza Hâkimî. Dimaşk: Mecme'u'l-luğeti'l-'Arabî, 1401/1980.
- İbn Mücâhid, Ahmed b. Mûsâ. *Kitâbu's-Seb'a fi'l-kırâ'ât*. thk. Şevki Dayf. Kahire: Dâru'l-Me'arif, 1972.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*. thk. Ali ed-Ḍabbâĝ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Muhammed. *Ġâyetu'n-Nihâye fi ṭabaķâti'l-kurrâ'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1427/2006.
- İbnü'l-Enbârî, Muhammed b. el-Kâsım. *ez-Zâhir fi me'ânî kelîmâtî'n-nâs*. thk. Hâtim ed-Ḍâmin. 2 Cilt. Dâru'l-Beşâ'ir, 3. Basım, 1424/2004.
- İşeri, Yunus. "Sihhat Açısından Kıraat Çeşitlerinin Kavramsal Anlamda Deĝerlendirilmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 471-489. <https://doi.org/10.18505/cuid.1073516>

- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsa. *İkmâlu'l-Mu'lim bi fevâ'idî Müslim*. 9 Cilt. Kahire: Dâru'l-Vefâ', 1419/1998.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1427/2006.
- Ma'mer b. el-Müsennâ, Ebû Ubeyde. *Mecâzu'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Mısır: Mektebetu'l-Hancî, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mercan, Fadime. *Bireysel ve Toplumsal Yozlaşma Açısından Kur'an'da Mütref Kavramı*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâḥîḥ*. Riyad: Beytu'l-'Efkârî'd-Devliyye, 1419/1998.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmi'atu 'Ümmi'l-Kura, 1408/1988.
- Okumuş, Ejder. "Kur'an'da Toplumsal Çöküş". *Toplumsal Çöküş Teorileri*. ed. Ejder Okumuş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- Okumuş, Ejder. "Kur'an'da Toplumsal Çöküş". *Diyanet İlmi Dergi* 46/4 (2010), 63-94.
- Özbek, Ömer. "Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (Şubat 2015), 163-181.
- Özcan, Esat. "Dil Kurallarının Kıraat Tercihindeki Etkisi: Kutrub Örneği". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Haziran 2021), 135-153.
- Özcan, Esat. "Taberî Tefsirinde Bağlam". *Bir Müfessir Olarak İmam Taberî ve Tefsir Metodolojisi*. ed. Zeki Keskin. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Özsoy, Ömer. *Sünnetullah*. Ankara: Fecr Yayınları, 1994.
- Öztürk, Şeymanur. *Kur'an'da 'Mütraf' Kavramının Yer Aldığı Âyetlerin Tefsiri*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Mufredât fi ġarîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed el-Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtîḥu'l-ġayb*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Sadrettin Gümüş. "Ġarîbu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu". *Marmara Üniversitesi İ.F.D* 5-6 (1993), 10-26.
- Saylan, Nesrişah. *İbn Cinnî'nin el-Muhtesebi'nde Sahâbeye Nispet Edilen Kıraatler*. İstanbul: Nida Akademi, 2020.
- Semîn el-Halebî, Şihâbüddîn Ahmed. *ed-Durru'l-maşûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmed el-Ḥarrâṭ. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Semîn el-Halebî, Şihâbüddîn Ahmed. *'Umdetu'l-ḥuffâz fi tefsîri eşrefi'l-elfâz*. thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnussûd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Sümer, İdris Sami. "Bir Paradoksal İlişki Olarak Kur'an'da İnanç Özgürlüğü ve İlahi Helak Olgusu". *Tokat İlmîyat Dergisi* 12/1 (Haziran 2024), 276-300. <https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1445813>.
- Şahinalp, Mehmet Vehbi. "Kur'an-ı Kerimde 'Mütref' Kavramı ve İlişkili Olduğu Diğer Kavramlar". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (Haziran 2010), 49-79.
- Şulul, Kasım. *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullâh et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.
- Taşdoğan, Ahmet. "Âsım Kıraatinin Kur'an Meâllerine Yansıtılamaması Üzerine Bir İnceleme: Ahzâb Sûresi 33. Âyeti Örneği". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2024), 543-580. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1518479>.

Taşdoğan, Ahmet. "Zuhurf Sûresinin 88. Âyeti Bağlamında Dil Kurallarının Kiraatlerin Anlaşılmasındaki Rolü Ve Etkisi". Harran İlahiyat Dergisi 51 (Haziran 2024), 226-246.
<https://doi.org/10.30623/hij.1436130>.